

З ІСТОРІЇ РАДІОЛОГІЇ

М.М. Ткаченко,
Т.В. Топчій

*Національний медичний
університет
імені О.О. Богомольця, Київ*

Зародження київської радіологічної школи

Кафедра радіології та радіаційної медицини
національного медичного університету
імені О.О. Богомольця у 1917–1941 роках

Кінець XIX століття ознаменувався найважливішими відкриттями у галузі фізики (х-променів, радіоактивності). Вже сама демонстрація 28 грудня 1895 р. знімка грона Вільгельмом Конрадом Рентгеном (1845–1923) на представленні нового відкриття Вюрцбурзькому фізико-медичному товариству свідчила про можливість і необхідність використання х-променів у медицині. Розпочався розвиток медичної радіології як наукової дисципліни. У наступному році створюються перші рентгенівські трубки, апарати, кабінети. Своє перше застосування х-промені знайшли в обстеженні людського тіла.

Перший рентгенівський кабінет у Києві почав функціонувати в лікарні Покровського жіночого монастиря, створеного княгинією Олександрою Петрівною Романовою (старшою донькою принца Петра Георгійовича Ольденбургського). У 1898 р. лікарню відвідали делегати з їзду природодослідників і лікарів, що проходив у Києві. Своєю оснащеністю і порядком лікарня вражала всіх. Польський професор М. Зенц серед всіх переваг нової установи відзначив: «Між іншим, при лікарні є єдиний у Києві кабінет для зняття фотографій рентгена, який служить не тільки цій, але і іншим лікарням». Потім створюються рентгенівські кабінети на кафедрах факультетської терапії, факультетської хірургії медичного факультету Університету Св. Володимира, у військовому шпиталі. Абсолютно очевидно, що почав формуватися новий розділ медицини, пов'язаний з отриманням зображення за допомогою рентгенівських променів. Виникла необхідність створення нової дисципліни, а у зв'язку з цим і викладання рентгенології.

Серед архівних документів Університету Св. Володимира цінність представляє «Доповідь комісії, утвореної Медичною Радою для попереднього розгляду питання про створення курсів і шкіл приготування фахівців з рентгенології» [1]. Комісія у складі професора Імператорської Військово-медичної академії В.О. Оппеля, професора Імператорського Клінічного інституту Великої Княгині Олени Павлівни А.М. Корелька, доцента і консультанта того ж інституту П.К. Яновського, асистента кафедри фізики Імператорської Військово-медичної академії І.А. Орлова, приват-доцента тієї ж академії і старшого асистента фізичного інституту Імператорського університету Петрограда, викладача Миколаївської інженерної академії М.М. Глаголева, інженер-електрика лаборанта Політехнічного Інституту В. Залуцького під головуванням виконувача обов'язків ординарного професора Імператорської Військово-медичної академії С.Я. Терешина провела в період з 25 січня по 27 квітня 1916 р. тринадцять засідань, на яких розглядалися питання викладання рентгенології. Рішення у цій справі висловлено в доповіді, де була представлена думка членів комісії: «З цієї точки зору, рентгенології, як самостійної наукової дисципліни, рівноправних з іншими галузями медичних знань в Росії немає». Причиною такого положення комісія вважає відсутність систематичного викладання, яке б поповнювало кадри фахівців-рентгенологів. Тому, як вважає комісія, має бути порушено питання про створення при медичних факультетах «спроможних кафедр рентгенології і введення цього предмета, як особливої дисципліни, в коло постійного факультетного викладання». Комісія висловлює

розуміння, що введення у плани викладання рентгенології призведе до їх перегляду, щоб уникнути нагромадження значної кількості дисциплін в одні і ті ж самі терміни. На думку комісії, викладання рентгенології має складатися з двох стадій: підготовчої, або загального курсу (що включає фізико-технічні основи і загальні принципи рентгенології), і клінічної (з окремих спеціальностей у окремих клініках, застосування методу в практиці окремих спеціальностей). Комісія вважала, що програма загального курсу має бути розрахована на 2 семестри при двох годинних лекціях на тиждень і припускати знайомство з основами фізики, хімії, нормальної анатомії та загальної патології.

Клінічне викладання рентгенології має бути поділене за окремими спеціальностями та клініками. Питання, які стосуються викладання в цій другій стадії, не обіймаються однією загальною програмою — вони входять у програми викладання спеціальних предметів застосування рентгенологічного методу у практиці окремих спеціальностей.

Комісія додала до своєї доповіді програму курсу радіології і радіотехніки, підготовлену А.М. Корельком, А.К. Яновським (Імператорський Клінічний інститут Великої Княгині Олени Павлівни), І.А. Орловим, І.Р. Гірголовим, С.Г. Зарецьким (Імператорська Військово-медична академія) та Л.В. Залуцьким (Петроградський політехнічний інститут).

У першій частині цього загального курсу розглядаються фізико-технічні питання, другій — медичні. В архіві збереглася фізико-технічна частина програми. Згідно з нею студенти знайомляться з природою та особливостями рентгенівської радіації, умовами виникнення, та властивостями х-променів, будовою рентгенівської трубки, особливостями рентгенівського зображення, трубками для проведення рентгенотерапії, дозиметрією, а також будовою і роботою індуктора, трансформатора. Навчання ведеться асистентами протягом 2 семестрів. Кожен, хто навчається, повинен відпрацювати 40 годин практичних занять (приблизно 2 години на тиждень), та опанувати теоретичний матеріал, набути навички в читанні рентгенограм і ознайомитись із загальними прийомами дозу-

вання. Кількість обов'язкових самостійно проведених знімків, на думку комісії, мала бути не менше 30. Найдоцільніше проводити заняття у 7—8-му семестрі.

«Необхідною умовою життєздатності кафедри рентгенології, комісія вважає створення при кафедрі самостійного, спеціально створеного для цілей викладання рентгенівського кабінету з лабораторією, а також з причини неминучості у багатьох випадках багатоденного спостереження, влаштування при амбулаторії 5—20 постійних ліжок».

Обрана медичним факультетом Університету Св. Володимира комісія у складі професорів Олександра Микитовича Косткевича (1865—1922), Олексія Петровича Кримова (1872—1954), Михайла Михайловича Дитерікса (1871—1941), Йосипа Йосиповича Косогова (1866—1922) та приват-доцента Євгена Фердинандовича Вебера під головуванням професора Григорія Митрофановича Малкова (нар. 1869 р., дата смерті не встановлена) від 26 грудня 1916 р. за № 14965 дійшла висновку:

«З причини величезної важливості рентгенології, як для цілей діагностики, так і для лікування, викладання рентгенології на медичному факультеті є життєво необхідним.

Для правильної постановки викладання необхідно заснувати кафедру рентгенології, як для обов'язкового предмета на медичному факультеті».

Однак, як відзначила комісія, на виконання цього завдання потрібні великі кошти і час. Що ж до підготовки фахівців-рентгенологів найближчим часом, то наявні в Університеті Св. Володимира установки в рентгенівських кабінетах є незадовільними, приміщення — невідповідними. У зв'язку з цим комісія рекомендувала (рішення засідання Ради медичного факультету Університету Св. Володимира від 23 травня 1917 р.) організувати викладання курсу у 8-му семестрі в приватному інституті для наукових досліджень та удосконалення лікарів з рентгенології приват-доцента Є.Ф. Вебера та В.Г. Бергмана (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, нині — Саксаганського, буд. 34). Вести курси було доручено фахівцеві-рентгенологу приват-доценту медичного факультету Є.Ф. Веберу. Однак складна політична і

економічна ситуація не дозволила в короткі терміни створити повноцінну кафедру.

З утворенням Української РСР із столицею у Харкові створюються нові навчальні заклади. Київський губернський відділ народної освіти 17 березня 1920 р. ліквідує медичні факультети університету Св. Володимира і Українського державного університету, а також жіночий медичний і одонтологічний інститути і організовує на їх базі інститут охорони здоров'я. Директором інституту, який незабаром перейменовували на Медичну академію, а потім — на Київський медичний інститут, призначили Є.Г. Черняхівського.

Є.Г. Черняхівський починає свою діяльність на голому місці, оскільки майже немає майна і вчених-медиків. Та все ж йому вдається повернути відомих медиків, що залишилися в Києві. Серед цих учених був рентгенолог Олекса Якович Богаєвський [2].

Було покладено початок народженню в медичному інституті нової кафедри — кафедри рентгенології, яка почала так іменуватися з 1920 р. Завідує кафедрою, згідно архівним документам [3], професор Є.Ф. Вебер (до 8 листопада 1922 р.). У цьому ж фонді є звіт про роботу інституту за 1922 р. [4]. У ньому повідомляється про еміграцію професорів В.К. Ліндемана, Є.Ф. Вебера та І.Ю. Руберта. Там же відзначається: «Дуже важко було подолати психологію деяких професорів, упевнених в тому, що Радянська влада покликана лише руйнувати, а не творити. Тому ця група професорів не тільки не сприяла в роботі, але і гальмувала роботу». У цій же справі є протокол засідання бюро Київського медичного інституту від 18 листопада 1921 р., в якому значиться: «...позаяк проф. Вебер виїхав на Батьківщину до Польщі як біженець 8/XI 1921 р. ...». В цій же справі є рішення про те, що практичну роботу на кафедрі доручається проводити О.Я. Богаєвському.

Таким чином, архівні матеріали дають змогу вважати, що засновником і першим завідувачем курсу, а потім кафедри рентгенології Київського медичного інституту був професор Євген Фердинандович Вебер.

Це були неймовірно важкі роки для всієї країни і для вітчизняної медицини. Так, видатний хірург професор М.М. Волкович (1858—

1928) у доповіді на Вченій Раді говорив: «Страшенний холод, голод, хворі розбігаються, немає білизни...». Таке ж важке становище було і на кафедрі рентгенології, кабінети не були облаштовані для прийому хворих, відсутні реактиви, не вистачало кваліфікованих співробітників.

Директор інституту професор Є.Г. Черняхівський допомагає кафедрі у створенні умов для викладання дисципліни. Майже на кожному засіданні бюро Київського медичного інституту ставиться питання про рентгенівські кабінети. Так, у протоколі засідання від 8 березня 1922 р. відзначається: «Рентгенівські кабінети факультетських клінік, 2-ї Радянської лікарні, одонтологічного факультету є власністю інституту. Персонал кабінетів перебуває на службі в медінституті, а харчове утримання одержує від Губздраву. Постачаються рентгенкабінети необхідним — Губздравом». У червні 1922 р. професор Є.Г. Черняхівський говорить про обов'язкове використання для викладання дисципліни всіх рентгенкабінетів (військового шпиталю, факультетських клінік, Чорноробочої лікарні, одонтологічного факультету), та закріплення за кафедрою рентгенології одного із зазначених кабінетів.

Виконуючим обов'язки завідувача кафедри рентгенології 13 червня 1922 р. призначається професор Григорій Семенович Іваницький (1867—1940) — завідувач кафедри оперативної хірургії і топографічної анатомії. Через кілька місяців виконуючим обов'язки завідувача кафедри рентгенології став приват-доцент О.Я. Богаєвський (1890—1959).

Народився О.Я. Богаєвський у Полтавській губернії. У 1915 р. закінчив медичний факультет Університету Св. Володимира. Працював рентгенологом у військовому шпиталі [2]. Захистив кандидатську — «Методика рентгенівського дослідження і діагностика» та докторську — «Рентгенівські методи дослідження молочної залози, діагностики її захворювань та значення останньої» — дисертації.

Як свідчать архівні матеріали, у 1925 р. визначні професори терапевт М.М. Губергріц, невропатолог Б.М. Маньківський, травматолог С.Л. Тимофеев, терапевт В.В. Виноградов, патологоанатом П.О. Кучеренко, акушери-гінекологи О.І. Крупський, Г.Ф. Писемський,

хірурги М.М. Москальов, Є.Г. Черняхівський, уролог А.А. Чайка, терапевт Ф.Г. Яновський рекомендують на штатну посаду завідувача кафедри рентгенології Київського медичного інституту О.Я. Богаєвського — приват-доцента КМІ, завідувача рентгенкабінету Київського військового шпиталю, «...який впродовж трьох з половиною років самостійно, за дорученням правління КМІ, завідує кафедрою рентгенології КМІ» [5]. Надається характеристика О.Я. Богаєвського як «доброго товариша з яскраво виявленими колегіальними якостями. Відомий він також і з боку працелюбства і працездатності. Брав участь і очолював роботу наукової комісії № 6 КМІ, бере участь у науковій і громадській роботі, поза межами КМІ, на шляху організації рентгенологічної підсекції медичної секції Української Академії Наук, де був обраний заступником голови та представником від Української Академії Наук до ради Всесоюзної асоціації рентгенологів. Крім того, він перебував у складі редколегії Київського медичного збірника» (12 жовтня 1925 р.).

Згідно з наказом по КМІ від 31 травня 1926 р. № 322 «затверджується на посаді зав. кафедри рентгенології приват-доцент, старший асистент, виконувач обов'язків завідувача цієї кафедри д-р Богаєвський з 17 березня ц.р. Підстава: протокол Правління КМІ від 17/ІІІ та повідомлення Укрофосу № 017681» [5].

У 1927 р. О. Я. Богаєвський проходить стажування в клініках Берліна, Відня [6]. Навчається у видатних австрійських рентгенологів М. Гаудека (1880—1931) та Г. Гольцкнехта (1872—1931), займається підготовкою висококваліфікованих фахівців. Під час наукового відрядження О.Я. Богаєвського за кордон у червні-липні 1927 р. обов'язки завідувача кафедри рентгенології виконувала професор Віра Гнатівна Гедройц (1876—1932), перша російська жінка професор хірургії, завідувач кафедри факультетської хірургії (1929—1930).

Колишній директор Інституту геронтології академік РАМН, НАН та АМН України Д.Ф. Чеботарьов згадував, що, закінчуючи інститут, окрім терапії він спеціалізувався з рентгенології у професора О.Я. Богаєвського [7]. З документів 20-х років виходить, що на кафедрі працюють 2—3 співробітники, включа-

ючи завідувача кафедри. Але вже у 1933 р. О.Я. Богаєвський подає на ім'я директора КМІ рекомендації на посади асистентів кафедри рентгенології — «на Левинського, Єфремова, Кеніга, Перельмана, Вележева (який вже 3 роки працював на кафедрі)» [8].

Є документ, в якому викладено наукові роботи співробітників кафедри рентгенології за 1920—1935 рр. [9]. Їх нараховується 70. Також викладені проблеми, над якими працюють співробітники кафедри рентгенології:

А. Вплив х-променів на ендокринні залози.

Б. Нові методи в рентгенодіагностиці і удосконалення та уточнення тих, що існують:

а) рентгенодіагностика захворювань м'яких тканин;

б) рентгенодіагностика захворювань шлунково-кишкового тракту.

В. Локалізація сторонніх тіл.

Г. Рентгенотерапія (нові методики): а) захворювання шкіри; б) захворювання внутрішніх органів; в) комбінована терапія.

Е. Розробки педагогічного процесу.

Серед авторів надрукованих праць співробітники кафедри Левинський, Дубровський, О.П. Єфремов, П.П. Кеніг, Соловійов, В.М. Михайлов, Р.Л. Перельман.

Вдалось знайти неповні особисті справи деяких з них [8].

Левинський народився у Василькові в 1902 р. У 1920 р. закінчив Васильківську гімназію, 1926 р. — Київський медінститут. Завідував Корсуньським рентгенкабінетом, також працював при кафедрі рентгенології. З 1932 р. зареєстрований ординатором кафедри рентгенології. Викладав питання сільськогосподарського травматизму.

Єфремов Олександр Петрович — народився в 1902 р. у Москві. Батько — службовець медінституту. У 1919 р. закінчив реальне училище, 1925 р. — Київський медінститут. У 1924—1925 рр. працював в семінарі при кафедрі рентгенології, 1925—1926 рр. — в Житомирській окружній лікарні, завідував сільською амбулаторією. З 1928 р. завідував рентгенкабінетом в Артемівську. Всі роки співробітничав з кафедрою.

Кеніг П. П. народився в 1896 р. у сім'ї селянина. У 1916 р. закінчив Одеську гімназію,

1924 р. — Київський медінститут. У 1924–1925 рр. проходив стажування при кафедрі рентгенології КМІ і з 1925 р. працював рентгенологом у Конотопі.

Перельман Л. Р. — народився в Тульчині в бідній єврейській сім'ї. У 13 років пішов працювати на завод братів Змієвських (Гайсинський цукрозавод) токарем. З 1917 р. вчився екстерном і працював.

Михайлов Василь Миколайович народився в 1877 р. У 1895 р. закінчив першу Київську гімназію, 1895 р. зарахований на фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира, 1901 р. з дипломом першого ступеня прийнятий на 3-й курс медичного факультету. З 1906 р. працював на кафедрі факультетської терапії, з 1907 р. по серпень 1908 р. служив при Ковельському резервному полку, у 1909–1912 рр. — штатний ординатор, стипендіат Міністерства народної освіти для професорського звання, доктор медицини. У 1914–1916 рр. — на фронті в 57-му тиловому евакопункті. В.М. Михайлов займався рентгенотерапією при базедовій хворобі.

На кафедрі з 1920 р. також активно працював Федір Парфенович Богатирчук (1892–1984) на посаді позаштатного співробітника. В історії він залишився не тільки визначним ученим, всесвітньо відомим шахістом, але і відомим громадським діячем. У Ф.П. Богатирчука була своя непроста та суперечлива модель розвитку України, про що свідчить його книга «Мой жизненный путь к Власову и Пражскому манифесту» (Сан-Франциско, 1978).

Є заява Ф.П. Богатирчука від 6 листопада 1920 р. «Про доцільність викладання необов'язкових курсів: військово-польової рентгенології, професійних захворювань легень, рентгенодіагностики захворювань нервової системи» на кафедрі [11].

Ф.П. Богатирчук народився 14 листопада 1892 р. у Києві в родині домовласника, регента Флорівського жіночого монастиря. Закінчив другу Київську гімназію (1912) і медичний факультет Університету Св. Володимира (1917). Чемпіон Києва з шахів (1911), член Всеросійського шахового товариства. У 1917 р. добровольцем пішов на фронт, був лікарем піхотно-го 309-го Овруцького полку. Під час грома-

Ф.П. Богатирчук

дянської війни служив у військовому шпиталі в Білій Церкві, потім — полковим лікарем у дивізії січових стрільців армії УНР. Викладав анатомію в інституті фізкультури і спорту у Києві, завідував там лікарським пунктом. Надалі працював лікарем-рентгенологом у Київському рентгенівському інституті, викладав рентгенологію у 2-му медичному інституті. Закінчив курси удосконалення лікарів-рентгенологів у Відні (1925). 29 листопада 1933 р. Ф.П. Богатирчука було призначено на посаду приват-доцента кафедри рентгенології Київського медичного інституту.

У травні 1934 р. згідно з Постановою Президії Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) з ініціативи видатного вченого, державного та громадського діяча, президента Академії, директора Інституту експериментальної біології та патології Наркомздорів'я академіка О.О. Богомольця було засновано Інститут клінічної фізіології, який очолив О.О. Богомолець. Інститут складався з 8 наукових відділів — еволюції функцій (завідувач М.В. Єрмаков), порівняльної патології (завідувач М.М. Сиротинін), патохімії (завідувач Н.Б. Медведєва), експериментальної патології (завідувач М.М. Горєв), серології (завідувач — академік О.О. Богомолець), експериментальної онкології (завідувач Р.Є. Кавецький), гематології (завідувач Н.Д. Юдіна), біофізики (завідувач академік О.В. Леонто-

вич); лабораторій і кабінетів — кабінет експериментальної морфології (завідувач Є.О. Татаринів), лабораторії експериментальної ендокринології (завідувач В.П. Комісаренко), лабораторії експериментального раку (завідувач М.А. Магат). У 1938 р. в Інституті організовано кабінет рентгенології, який очолив Ф.П. Богатирчук [12].

У 1940 р. Ф.П. Богатирчук захистив дисертацію «Макро- та мікрорентгенографія при експериментальних вазографічних дослідженнях» на здобуття наукового ступеня доктора медичних наук. Рецензентами дисертації були видатний фізіолог і нейрогістолог академік АН УРСР О.В. Леонтович, професор Є.О. Титаренко та професор О.Я. Богаєвський.

Під час окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками Ф.П. Богатирчук очолював Інститут експериментальної медицини, створений з кількох науково-дослідних інститутів, та Український Червоний Хрест. Під час окупаційного режиму був заарештований гестапо.

У 1943 р. Ф.П. Богатирчук переїхав до Кракова, керував Українською Національною Радою. Після завершення війни працював рентгенологом у шпиталі ДР в Байрейгі (Баварія), був головою об'єднання українських лікарів американської окупаційної зони Німеччини. У 1949 р. переїхав до Канади. Працював на медичному факультеті Університету Оттави спочатку викладачем, а з 1965 р. ординарним професором рентгенівської анатомії. У 1960 р. Ф.П. Богатирчука за наукові досягнення було нагороджено золотою медаллю імені Барклая Британського товариства рентгенологів. До 1952 р. він працював директором радіо «Визволення», а у 1952 р. обраний головою об'єднання українських федералістів-демократів, був редактором газет «Східняк» та «Федераліст демократ». Ф.П. Богатирчук був відомим шахістом: майстером спорту з шахів (1923), призером I міжнародного турніру у Москві (1925), чемпіоном СРСР (1927), України з шахів (1937), багаторазовим чемпіоном Києва. На його рахунку перемоги над М. Ботвинником, О. Альохінім, А. Рубінштейном та іншими великими шахістами. Помер Ф.П. Богатирчук у 1984 р. в Оттаві (Канада).

В архівних документах більш пізнього періоду (1933—1934 рр.) є Програма з рентгенології лікувально-профілактичного факультету [13]. Вона об'ємна, охоплює не тільки фізико-технічну частину, історичний огляд розвитку дисципліни, але й дуже детально — рентгенодіагностику кістково-суглобового апарата, черепа, органів огруддя (легень, міжстіння діафрагми, плеври), шлунково-кишкового тракту.

З позицій сьогодення абсолютно зрозуміло, що кафедра розвивалася, розширювалася, провадилися наукові дослідження на актуальні теми, читалися необов'язкові (факультативні) приват-доцентські курси, писалися і захищалися дисертації (наприклад, докторські дисертації О.Я. Богаєвського та Ф.П. Богатирчука). У 1928 р. в Києві було проведено V Всесоюзний з'їзд рентгенологів і радіологів, на якому О.Я. Богаєвський представив роботу з питань діагностики захворювань шлунково-кишкового тракту. Співробітники кафедри брали участь у роботі I (1934) та II (1936) Українських з'їздів рентгенологів і радіологів (Харків), нейрорентгенологічної сесії (листопад 1936 р., Київ). Але часи змінювались. Наближалася Велика Вітчизняна війна. І дуже непросто склалася доля як самого Київського медичного інституту, так і співробітників кафедри рентгенології.

Література

1. ДАК Ф. 16, оп. 465, т.1, с. 6166.
2. Александров Е.А. Русские в Северной Америке. Биографический словарь. Под ред. К.М. Александрова, А.В. Терещука. — Хэмден; Сан-Франциско; Санкт-Петербург. — 2005. — 599 с.
3. ЦДАВО Ф. 166, оп. 2, с. 444.
4. ЦДАВО Ф. 166, оп. 2, с. 442.
5. ДАК Ф. Р-352, оп. 1, с.1055.
6. ДАК Ф. Р-352, оп.1, с. 5.
7. Чеботарёв Д.Ф. Воспоминания. — Киев: ИПЦ АЛКОН НАН Украины. — 2008. — 304 с.
8. ДАК Ф. Р-352, оп.1, с. 139.
9. ДАК Ф. Р-352, оп. 1, с. 3.
11. ДАК Ф. Р-352, оп. 5, с. 115.
12. Костюк П.Г., Сагач В.Ф., Києнко В.М. та ін. Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України — 70 років // Фізіол. журнал. — 2004. — Т. 50, № 2. — С. 3–18.
13. ДАК Ф. Р-352, оп.1, с.1768.